
Felvilágosodás és babonaság

A felvilágosodás világmegváltó mozgalom. Lehozza az eget a földre, intézményesíti a jólétet, felszabadítja az emberi észet és az érzelmeket, hogy egyben ezeket meg is rendszabályozza. A felvilágosodás új korszak, minden, ami az ő értékeivel ellentétes, maga a sötétség, babona. Ez a fő ellensége: a Babona. Ha a felvilágosodást politikai vallásnak tekintjük, akkor annak egyháza a szabadkőművesség, temploma a páholy. Itt aztán vallásos áhítattal kultiválták a titkot, ami elsősorban a mitikus és fiktív ős, Hiram meséje, az építőmesteré, aki, amikor áruló segédei ki akarták belőle szedni a templom építésének titkát, inkább a halált választotta. A szabadkőműves hitben Isten a Világegyetem Nagy Építőmestere, aki megteremtette a világot, mint egy óraművet, és visszavonult, a világ pedig a maga világos, mechanikus törvényei alapján tökéletesen működik. Korábban a mágikus–animisztikus világszemlélet uralkodott. Eszerint a látható világban láthatatlan, csak jelekről és hatásuk következményeiről felismerhető jótékony és gonosz erők működnek, amelyeket az ember különböző gesztusokkal és szavakkal irányítani tud. Az emberi élet mágikus küzdelem¹ – kinek-kinek a maga mértéke és tudása szerint. A természetes mágia már a természet törvények célszerű alkalmazására tört.² E mágia egyik klasszikusa a neoplatonista Ficino, akinek eszméi Mátyás király világába is eljutottak. Szerinte a természet mindenütt mágus; az égi dolgok a földön földi formában vannak jelen, a földiek pedig az égben égi méltóságban, az égi dolgok rejtve vannak ugyan, de hatnak, még hozzá az észben, ami „a föld királynője”. A mágia az égi dolgokat – mármint az isteni erőket – lehozza, hogy bennünk dolgozzanak. Ugyanakkor jelen vannak, kísértenek a démonok. Ő maga a pestis ellen a démonölő füvet ajánlotta. És úgy vélte, a démonidéző mágiától akkor szabadulunk meg, amikor e föld fejedelme, a sátán kiűzetik.³ A sátáni jelenlét és aktivitás nélkül nincs boszorkányság.⁴ A boszorkányüldözés a boszorkányokban a sátán szövetségeit üldözte. (És ezt természetesen átszótták a felekezeti szenvedélyek, az eretnekek likvidálásának igyekezete.) De miután a mechanikus filozófia és a kísérleti tudományok háttérbe szorították a mágikus világnézetet, a felvilágosodás számára a sátán helyét elfoglalta a babona. A szabadkőműves testvérek a nagyszebeni páholyban 1789-ben, július 6-án János napján – karöltve – vallásos áhítattal énekeltek Joseph Karl Werner, bécsi születésű erzsébetvárosi orvos dalát a babona ellen:

*Ostobaságot és a babonát,
Az ő [mármint az ostobaság] növendékét gyűlölöd,
És a boldogság, amelyet tőlünk azok elrabolnak,
Karodat visszavezetik hozzánk.
Te nem nézed azt, hogy ki milyen tant,
Milyen hitet vall,
Ha az emberiség becsületére
Csak jó polgár.⁵*

De mi is a babona? Lapozzuk fel a felvilágosodás bibliáját, a nagy *Enciklopédiát!* 71 818 cikke között természetesen ott találjuk a babona szócikket is. Meglepően nem túl terjedelmes. A két szerkesztő Diderot és d’Alembert óvatoss volt, az ismeretterjesztő enciklopédizmus egyszerre leplezte és érzékeltette, hogy ami tapasztalati úton nem is-

merhető meg és ésszel fel nem fogható, az babona.⁶ És a szócikk (szerzője a hugenotta szülők katolikus gyermeke, Louis de Jaucourt) szerint a babona „az emberiség legszörnyűbb ostora”. A babona „a vallás hamis, rosszul irányított kultusza, ellentétes az ésszel és a legfelsőbb lényről vallandó egészséges eszmékkel”. A babona „olyan varázslat és mágikus hatalom, amely félelemből ered”, a félelem „a képzelet szerencsétlen gyermeke,” következménye: „a kísértetek, az álmok és a látomások”, továbbá „a szerencsés és balszerencsés napok,” hiedelme, a szerelmi kötés és a rontás képzele. A babona „a szellemet főleg betegségben és bajban igázza le, megváltoztatja a helyes fegyelmet és a tiszteletre méltó szokásokat hamis színjátékokká és felületes ceremóniákká teszi.” És „mihelyt bármely vallásban, legyen ez jó vagy rossz, gyökeret ereszt, képes a természetes fények kioltására és még a legegészségesebb elmék megzavarására”. A babona rosszabb az ateizmusnál is, mert ez nem veszélyezteti a törvényeket és a népek erkölceit sem. A babona „előítéletei felülmúlnak minden előítéletet”. Az uralkodó nem tudja eléggé megfékezni ezt „szörnyet”, amely jobban veszélyezteti a trónját, mint az egyébként megbocsáthatatlan vallástalanság. A babona megdönti a birodalmakat, mert ha cselekvéssé válik, maga a fanatizmus.⁷ Ez egyébként tanács, figyelmeztetés és felajánkozás volt az uralkodónak, politikai program, még hozzá olyan, amely egyben az alkotmányos monarchia intézményesítése felé mutatott. Egyben az uralkodói hatalom védelmének igénylése is, mert az egyházakat és a papokat Voltaire szellemében a legélesebben támadta.⁸ Az enciklopédista író Voltaire-től idézett annak érzékeltetésére, hogy milyen borzasztó alak az, akit megszállott a babona. És valóban Voltaire szerint „a legbabonásabb időkben követték el a legszörnyűbb bűnöket”.⁹ Ugyanakkor Voltaire némi megértést is tanúsított a babonákkal szemben, mert „úgy tűnik, hogy minden babonában van valami természetes, ami elvként szolgál és sok tévedés olyan igazságból született, amellyel visszaélnék.”¹⁰ Ezért hirdette a katolikus egyház ellen: „tapossátok el a gyalázatosat.” És ezért egyben ellenezte, hogy a parasztokat olvasni tanítsák, mert úgy vélte, valakinek meg kell művelnie a földet.¹¹ A felvilágosodás lelkes vulgarizátora, Holbach minden téren messzebb ment, számára a vallás is babona volt, Jézus Krisztus pedig szélhámos,¹² a babona a szabadság ellensége, a zsarnokok eszköze¹³ a társadalmi szerződés tanát az abszolutizmussal ötvözve egyenesen kötelességévé tette a reformokat az uralkodó számára.¹⁴ Valójában mindezt már az 1700-as évek elején Mesliers abbé, az ájtatosnak tűnő falusi pap nem sokkal kevésbé élesen papírra vetette, de meghagyta, hogy művét csak halála után közzéadják. A felvilágosodás radikalizálta a régi múltra visszatekintő babonaellenességet. Kérdés: hogyan?

Condorcet az emberiség történetét az ész és a babona küzdelmeként jelenítette meg. Míg Voltaire az 1688-as angol forradalomban azt is üdvözölte, hogy legyőzte a babonát,¹⁵ Condorcet ugyan elismeréssel adózott az angol szabadságnak, viszont 1794 felé azon is túlment, úgy látta, a filozófusok által csodált angol alkotmánynak már „nincs más támasza, csak a nemzeti babona és a politikai képmutatás”.¹⁶

Amíg Holbach és Condorcet művei hemzsegnak a babonaellenes frázisoktól, Rousseau egy-egy nagy írásában csak egyszer-ször fordul elő a szó. Igaz, a zseniális autodidakta csavargó némileg maga is babonás volt, miközben eredeti vallását a reformátust felcserélte a katolikkal. Saját kiválasztottságát, mármint azt, hogy üdvözülni vagy elkárhozni, úgy döntötte el, hogy egy fatörzset dobált kövekkel, úgy véelve, ha eltalálja, minden jóra fordul, és remegő kézzel, félelmetes szívverések közepette... talált, hogy aztán amikor erre emlékezett, már ne tudja, nevetnie kell vagy magát sajnálnia.¹⁷ És minden oka megvolt erre. Kora primitív haladáshítével szemben első művében éppen azt fejtette ki, hogy a tudományok és a művészetek, egyszóval a kultúra nem járultak hozzá az erkölcsök tisztulásához, és ebben a folyamatban a babona, különböző negatív emberi tulajdonságokkal

együtt a romlás forrása: „Az asztronómia a babonából született; az ékesszólás a becsvágyból, a gyűlöletből, a hazugságból; a geometria a fősვნყნყბól; a fizika a hitvány kíváncsiságból, az egész erkölcs az emberi göգბől. A tudományok és a művészetek születése bűneinknek tudhatók be, és kevésbe kételkedhetnénk előnyekben, ha erényeinkből fakadtak volna.”¹⁸ Mégis „ha valakinek panaszkodnia kellene az irodalomra, az én vagyok, mert mindig és mindenütt arra szolgáltak, hogy engem üldözzenek, de szeretni kell a vele elkövetett visszaélés ellenére, miként szeretni kell a társadalmat, amelynek az örömeit annyi gonosz alak elrontja, miként szeretni kell a hazánkat, bármennyi igazságtalanságot is el kell szenvedni tőle, miként szeretni kell és szolgálni kell a Legfelsőbb Lényt, az ő kultuszát oly gyakran megbecstelenítő babonák és fanatizmus ellenére.”¹⁹ Az ideális törvényhozás olyan nép körében valósítható meg, mely nép még „nem hordta a törvények igáját, nincsenek jól meggyökeresedett szokásai és babonái”²⁰ Más szóval előítéletei, amelyek *Julie* című regényében a földi boldogságot a két szerelmes között lehetetlenné tették. A Lengyelországnak és Korzikának tett reformjavasolataiban is csak előítéletekről van szó, amelyeket a korzikaiak – közelebb lévén a természethez – már másoktól vettek át. Rousseau még Locke ama nézetét is babonának, előítéletnek, tévesnek tartotta, így azt, hogy Locke szerint először az elmét kell csiszolni, aztán a testet fejleszteni. Téves szerinte az a nézet is, amely szerint az emberek, még a filozófusok is hajdani dajkáik meséi miatt félnek; csak a tapasztalat segít.²¹ És az eredmény, mert *A falusi jós* című zenés pasztoráljában a jós a két szerelmest, akiknek a viszonya megromlott, emberismeretével hozza egymáshoz közel, miközben varázspálcájával bűvészkedik és megjátssza azt, hogy gonosz rontástól (cruel maléfice) szabadította meg őket.

A babona a felvilágosodás világában – éppen ördögprótló jellege miatt – már-már transzcendens jelleget öltött, ugyanakkor a maga konkrétságában mindenütt jelen volt – kinek-kinek a maga mértéke szerint. A francia felvilágosodás babona-szemlélete alighanem a legösszetettebb, részben Rousseau eredetisége, részben minden más felvilágosodásnál militánsabb jellege miatt. És mintegy minden addigi babona-irodalom szintézisaként jelent meg. Az *Enciklopédia* babona-cikkének szerzője, Louis de Jaucourt célzatosan Aulus Gelliuszt idézte: *Religentem esse oportet, religiosum nefas*, tehát „vallásosnak kell lenni, nem babonásnak”. Csakhogy a religiosus vallásosot is jelent, nem is beszélve arról, hogy Vergiliusnál a *superstitio* helyett *religio*, tehát a babona helyett vallás is állhatna.²² E két szó tartalma később fokozatosan elvált egymástól. Plutarkhosz már arra figyelmeztetett, hogy azok, akik menekülni akarnak a babonától végül „mrev ateizmusba esnek”, holott a kettő: a babona és az ateizmus között van az igazi vallás.²³ És miután a kereszténység a babonát az ördög, a démon művének tartotta, a *superstitio* (superstes=maradvány) pogány maradványként jelent meg a köztudatban, tehát a normaként szolgáló kereszténységtől való eltérés. Ennek felel meg a német Aberglaube, azaz: máshit. És ebből, még inkább a latin dekódolásából (super=fenn; sto, stare=áll) kiindulva Jankovich Miklós, a neves műgyűjtő, történész odajutott, hogy „felhítelnek (Superstitionak) nevezem a hitvallásban feleslegvaló hitet, a törvény és szükség felett lévő buzgóságot, az oly balvélekedéseket, mellyel valaki többet hisz, mintsem vallásának törvényeképpen hinni és tulajdonítani kellene.”²⁴ Mindennek forrása: a félelem. Nincs is olyan babonáról szóló eszmfuttatás, amely ezt ne emelné ki. Az *Enciklopédia* szerzője is ezt tette – az angol puritán babona-szemlélet nyomán. „A vallásos ember – írta egy harcos puritán – tiszteli Istent, a babonás fél tőle, Religio Deum colit, superstitio violat.” (Tehát: „a vallás Istent tiszteli, a babona megsérti.”)²⁵

A puritanizmus a felvilágosodást megelőző forradalmi jelenség. Isten akaratának tudta be a földi lét javítását, azt vallva, hogy az embernek meg kell értenie Isten szándékát és együtt kell működnie vele.²⁶ Tehát – értelmezi Makkai László – „az ember szabadsága a természeti

és társadalmi törvénnyel egybeeső cselekvésben áll”. Mert mi is történt? „A vallásos gondolkozás – idézzük Makkai Lászlót – a természet és a társadalom mozgását évezredek át a jó és a rossz, Isten és Sátán mechanisztikus ellentétében dramatizálta, s az embert e két antagonisztikus erő ütközőpontján tehetetlenül szenvedő, hol egyik, hol másik hatalom által elragadott áldozatnak tekintette. A kálvini reformáció, s még inkább annak puritán továbbfejlesztése az egyedül valóságosan cselekvő Istenről szóló tanítással a sátánt szubjektivizálta, kimondatlanul is az emberi gyöngeséggel, pontosabban a gyöngeséget (teológiai nyelven az eredendő bűnt, azaz a jóra való képtelenséget) szülő tudatlansággal azonosította, s ezzel a sátán helyett az embert tette az istennek immár nem antagonisztikus ellentétpárjává. A sátán elleni harc így lényegében a tudatlanság elleni harc; a puritán gyakorlatban az alaptalan félelmek felszínre hozása, leleplezése és legyőzése, a pszichoanalízis ősfarmája.”²⁷ Hatalmas fordulat ez a reformáción belül is. Gondoljunk Lutherre! Az csak legenda, hogy tintatartóját hozzávágta volna az ördöghöz, és az újra és újra felfrissített tintafolt azóta is turisztikai látványosság.²⁸ De az már nem, hogy valóban hitt az ördögben, igaz, nem úgy képzelte el, ahogy a templomok falképein látható, hanem szellemnek tartotta, akit vele szemben is a bűnös örmre törő vágy vezet.²⁹ Ezért védekezésképpen nemcsak Krisztus kegyelmébe ajánlotta magát, hanem azt javasolta tanítványainak, hogy ha közeledik az ördög, akkor hátat fordítva neki, bűzét büzzel kell elhajtani, és előfordult, hogy neki már az elég volt, ha rászólt: „nyald ki a seggem!”³⁰ Egyébként miközben „a pápista” babonák ellen harcolt, a misét is babonának tartotta, sok olyan babonát ápolt, amelyet a mi erdélyi parasztjaink is. A református és a katolikus démonológia csak az árnyalatokban térnek el egymástól, miközben művelői egymást kölcsönösen babonásnak nevezték, és akadt puritán prédikátor, aki úgy üzte ki az ördögöt a megszállott kamaszlányból, hogy az orrába ecetet töltött, és közben a nézők a *Te Deumot* és a *Mi Atyánkat* énekelték.³¹ De az már az idők változását jelzi, hogy Nagy Péter cár jót nevetett akkor, amikor megmutatták neki azt a bizonyos Luther-féle tintafoltot. A fordulatot a puritán forradalom készítette elő. Az imádság mellett megjelent az a munka, amely kivezetett a mágia világából, mert a csodák és varázslatok helyett az ember az élet nehézségeit önmagára hagyatkozva, ám imádkozva, technikai újításokkal akarta megoldani.³² Csakhogy a reformáció a szenteket tagadta, betiltotta a szentek tiszteletét és segítségül hívását, ezzel a vallás már nem biztosított védelmet a rontás ellen, maradt a pör és az égetés. Hiába akarták a félelmet azzal oszlatni, hogy a Sátán nem egyenrangú Istennel, hanem csak az Ő eszköze, akaratlanul is Őt szolgálja, amikor kisért, ám az erős ellenáll. A boszorkányüldözést a puritánok nem radikalizálták. Igaz, Angliában nem divott az ördöggel való szövetkezés hiedelme. Elsősorban a rontás miatt vádolták a kellemetlennek tartott szomszédot, a közösség terhére való öreget vagy intrikust, vagy egyszerűen csak le akartak számolni valakivel.³³ A boszorkányüldözés válságjelenség. Az egyensúlyát veszített közösség bűnbakot keresett és talált. És tette ezt elsősorban akkor, amikor valamilyen járvány vagy időjárási katasztrófa sújtotta, és ezek kísérőjelenségeként felfordult a politikai világ. Az ördöggel szövetkező boszorkány mítosza az eretnekségek üldözésére szakosodott ideológusok találmanya, a társadalmi feszültségek pedig emberáldozatot követeltek, bűnbakot. És működött még valami morbid vagina-szorongás, a női nemi vágyak kielégíthetlenségének képzete.³⁴ A legzafosabb történeteket kamaszok adták elő a boszorkányok és az ördög közösüléséről, a bírák pedig árgus szemekkel keresték a női nemi szerveken is az ördögjegyet, a boszorkányság bizonyítékát. 1745-ben például egy Baden-Württemberg tartományi – ma kedves – kis faluban egy hetvenéves nőt, lányával együtt többször is megkínoztak, a boszorkányjegyet kivágták a combjából, de azért mielőtt elégették, megfojtották. (Talán ezt elkerülhette volna, ha második férjével, akinek bigámia miatt menekülnie kellett, Magyarországra jön.)³⁵ Az ilyen undorító horror jelenetekhez képest valóságos idill lehetett

az, hogy a természetes mágiát művelő Porta – a 16. század derekán – társaival rávett egy öregasszonyt, akit azok között tartottak számon, akik éjjelente a csecsemők vérét szívják, hogy megleshessék, amint magát kenőccsel bekeni, és amikor az öregasszony a kenőcs bődítő hatására elkábult, alaposan megütlegelték, de hiába, az öregasszony semmit sem érzett, viszont elmesélte, hogy miként kelt át a tengereken és hegyeken...³⁶

Hiába kételkedtek néhányan még a legkegyetlenebb időkben is az ördöggel szerződő boszorkányok létében, a mágikus világszemlélet addig élt, amíg a mechanikus filozófia, a tapasztalatra alapozott tudomány a fantazmákba vetett hitet meg nem rendítette, aztán a szatirikus írások is megtették a magukét. A felvilágosodás babonaellenes propagandáját olyan filozófusok, mint Descartes és Spinoza, és nemcsak hozzájuk közel álló teológusok készítették elő, hanem olykor olyanok, akik semmiféle rokonszenvet sem érezhettek irántuk, viszont valóságos babonagyűteményeket tettek közzé, mint Jean-Baptiste Thiers, aki 1679-ben három hatalmas kötetbe foglalta azokat a hiedelmeket, amelyeket vallásellenesnek tartott. Spanyolországban az inkvizíció is egyre óvatosabb lett, a világi bíróságok kényszerítették kemény fellépésre.³⁷ És ne felejtjük, Európában és nálunk a boszorkányüldözés a világi bíróságok feladata volt.³⁸ A paranoid mítosz vonzásában és a kiéletlen szenvedélyek rabjaként nemcsak perverz papok, hanem tisztas családapák is keresték a boszorkányjegyet a lemeztelenített női test minden rejtekében. A boszorkánysággal vádlottak megkínzása, szenvedései iszonyattal töltötték el a józan bírákat, lelkeseket és gyóntatókat. A jezsuita Friedrich Spee 1631-ben könyvet tett közzé a kínzások embertelensége ellen, és először majdnem elbocsátották a rendből, de aztán rendtársai és főnökei mellé álltak, és olyan hatása lett a többször is kiadott műnek, hogy Mainzban és más kisebb fejedelemségben beszüntették a boszorkányégetést. A század végén viszont a holland Balthasar Bekkernek el kellett hagyni szülőföldjét, mert kétségbe vonta a boszorkányok létét. És mivel a babonák a boszorkányhit köré csoportosultak, a felvilágosodás boszorkánytagadása a babonakritika alapja lett.³⁹ Ennek első nagy képviselője Thomasius, a német felvilágosodás atyja, aki a babonát erényt nélkülöző istenfélelemnek tartotta, a boszorkányság bűnét pedig mesének, szerinte a sokat emlegetett bibliai endori boszorkány egyszerűen hasbeszélő volt.⁴⁰ És elérte, hogy Poroszországban beszüntessék a boszorkányüldözést – 1728-ban.⁴¹ Franciaországban ezt már 1682-ben megtették. Angliában 1714-ben hozták az utolsó halálos ítéletet, Skóciában 1727-ben, aztán 1735-ben a brit parlament már olyan törvényt hozott, amely büntetéssel sújtotta a boszorkányvádát.⁴²

Az európai boszorkányüldözés áldozatainak számát Voltaire százezerre tette, de ezzel szemben ennek fele, egyharmada tűnhet valószínűnek.⁴³ Ezzel egybevágt az a becslés, amely szerint 100–200 ezer perre került sor, és 40–50 ezer embert végeztek ki.⁴⁴

Angliában a babonakritikából eltűnt a boszorkány, vallás és babona viszonya került előtérbe. 1709-ben megjelent a babona első olyan természettörténete, amely a vallással is foglalkozott.⁴⁵ Szerzője, Trenchard a babonának tartott kényszerképzeteket az emberi szervezet fiziológiai folyamataival magyarázta, és csak mögötte feltételezte a természet „titkos mágiáját,” az „igazi vallást” a babona ellenszerének tartva.⁴⁶ Igaz, John Locke – aki megtapasztalhatta, hogy a forradalomnak is nevezett polgárháborúban a vallásos meggyőződés milyen elszántsággal töltötte el a harcoló feleket – 1661-ben némi keserőséggel tűnődött el azon, hogy az egyes szekták és vallások beavatottjai babonásoknak tartják azokat, akik Istent másképpen imádják, mint ők.⁴⁷ A babona és a rajongás a legjobb dolgokat is a legrosszabbá teszi – fejtegette Hume, aki a babona forrásait a tudatlanságban, a félelemben, a melankóliában találta meg, és a vallásos rajongásait még károsabbnak tartotta, mert szerinte a babona a papi hatalom és a zsarnokság támasza, míg a vallásos rajongás olyan, mint a vihar, ha elmúlik, kitisztul az ég.⁴⁸ Máshol borult be.

A boszorkányörületet a vámpírörület követte. A vámpírok sírjukból kikelő vérszívó kísértetek, akik számos embert megöltek, és miután sírjukat kiásták, nem egy esetben úgy találták, hogy tetemük éppen vérszívó tevékenységük miatt olyan ép, ezért szívüket átszúrták, lefejezték vagy elégették őket. A vámpír-mánia mintha feledtette volna a boszorkányüldözés borzalmait és szégyenét, annál is inkább, mert a vámpírok messze voltak. Voltaire szerint a színhelyek: Lengyelország, Magyarország, Szilézia, Morvaország Ausztria, Lotharingia, továbbá a török birodalomba olvasztott Görögország, Havaselve és Moldva. És „1730-tól 1735-ig nem lehetett másról hallani, csak a vámpírokról”, viszont „hasonlítanak a régi mártírokra, minél többet égetnek el, annál többet találnak”. A párizsi és londoni üzletemberek pedig a vámpírokra hasonlítanak, mert „nappal szívják a nép vérért”. Voltaire két felé vágott, de a főcsapást a katolikusokra mérte. Kiszerveztette Szent Ágostont és Szent Ambrust, de mindenekelőtt Dom Calmet-t.⁴⁹ Alapvetően a feltámadás- és a csodahitet akarta megsemmisíteni, továbbá a szentek kultuszát. És tette ezt felvilágosulatlan hálátlansággal, hiszen Calmet sokat segített neki, valósággal bevezette őt a Biblia és a Biblia-magyarázat rejtelseibe, nélküle aligha tudta volna elkészíteni „Filozófiai lexikon”-át⁵⁰ – amelyből idéztünk. Sőt, azon szellemeskedett, hogy Dom Calmet, „a mély filozófus” már „látott ezekből a vámpírokból olyanokat, akik kikelnek a sírjukból”.⁵¹ Voltaire, akár egy rossz újságíró, csúsztatott, sőt hazudott. Calmet műve végén egyértelműen tagadta az ilyenféle feltámadás lehetőségét.⁵² Igaz, alaposan és hosszan felsorolta az általa a sajtóból és különböző könyvekből ismert vámpír-történetet az 1693-as lengyelországitól az 1730-as magyarországi, pontosabban szerbiai esetekig. (A 16–17. századi lengyel- és csehországi vagy az isztriai vámpír-kihantolásokról nem tudott.⁵³) Ezeket persze – Calmet előtt és után – jól összekuszálták a nyugati újságírók. Például egy bizonyos hajdúsági Arnold Pál nevű vámpírt tozkajinak mondtak, a helyneveket eltorzították, holott ezek a helységek Belgrád környékén találhatóak, a Dunától délre, akkor éppen osztrák katonai igazgatás alatt.⁵⁴ Az 1725-ös és az 1732-es pestis alkalmával ugyanis itt elszabadult a vámpírmánia. Voltaire némileg tévedett a vámpír-divat virágkorának datálásában. Franciaországban igazán 1736 után jöttek divatba a vámpírok, d'Argens márki – egy sajtótudósítás nyomán írt – „Zsidó levelei”-vel.⁵⁵

Az 1725-ös esetről szóló idevágó levél és a hivatalos jelentés – eltérései és egyezései miatt – nagyon tanulságos. Úgy kezdődött a pánik, hogy Kiszilován egy 62 éves aggastyán három nappal temetése után megjelent a fiának, enni kért és kapott, erre egy nappal a fiú meghalt, és aztán még öten-hatan távoztak az élők sorából. Ezután kihantolták valamennyit, de csak az öreg teteme nézett ki úgy, ahogy egy vámpírnak kell, szemei nyitva voltak, arca pirospozsgás, át is szúrták a szívét, majd elégették.⁵⁶ A kerületi provizor hivatalos – bécsi sajtóban is megjelent – jelentése szerint az elhalt nem a fiának, hanem a feleségének jelent meg, és bocskort kért tőle, mire az asszony elmenekült, de nyolcan-kilencen meghaltak a faluban. A falusiak már tudták, mit kell tenni, de a provizor felsőbb beleegyezést akart volna kérni a kihantoláshoz, mire a falu válasza, ha nem engedi a szokásos eljárást, el kell hagyniuk a falut, mert a gonosz lélek tönkre teszi őket, és már erre a török időkben volt példa.⁵⁷ A lényeg: a kísértet normális hiedelemként, visszatérő, és veszélyes. Egész Európa tele volt velük. A veszélyes időszak a napforduló, ilyenkor megnyílik az ég, és jönnek, különösen azok, akik nem éltek le eltűntek, ahogy kellett volna, például nem házasodhattak meg, mert korán távozniuk kellett. Ilyenkor ételt-italt tesznek ki a visszajáró lelkeknek, hogy ne bántásuk őket, és békével térjenek meg. Bartók Béla *Cantata profanájában* is ez történt. És mindenki nyugodt lehetett, mert a fiúk szarvassá változtak.⁵⁸ De a visszatéréstől való félelem oka az élők lelkiismeret-furdalása, a bűntudat is lehet, az, hogy eltűntük rosszul bántak az elholttal, aki halála után megjelent,⁵⁹ és – mint most – csak kért valamit, ételt vagy bocskort. Viszont a pestis pusztított, ezért egyszerűen a holtat tették felelőssé.

A korabeli sajtótudósító – legalábbis az, amelyet d’Argens idézett – bár tagadta önnön hiszékenységét, megvallotta tanácstalanságát. A márki fiktív levélírója pedig kicsit megjátszotta magát. Két érvet hozott fel „az állítólagos visszajárók”-ról való nézet megsemmisítésére. Az egyik fizikai folyamatokkal magyarázza a jelenséget, mármint a tetemek épségben való maradását, a másik egyáltalán nem hiszi el a tudósításokat. Ami pedig a vámpír okozta haláleseteket illeti, ezek lehetnek valóságosak, de okuk nem a feltételezett visszajáró lélek, hanem a tőle való félelem – az áldozatok „járványos fanatizmus” áldozatai. Mert a járvány idején, „mihelyt valaki a legkisebb bajt érzi, azt hiszi megkapta a járványos betegséget, és ez benn olyan felindulást vált ki, hogy már szinte lehetetlen ellenállnia ennek a forradalomnak.” Más szóval: saját képzeletük áldozatai. A tetemek épsége „hamis csoda”, magyarázata: a testben lezajló kémiai folyamatokban rejlik, a meleg például bizonyos esetekben tartósíthat.⁶⁰ Egyébként d’Argens levélírója a vége felé már szégyellte a vámpírhit cáfolatát is. Voltaire-t ez nem izgatta, úgy állította be, hogy d’Argens maga is hisz a vámpírokban. Valójában ez a cáfolat és az elutasítás nyomatékosságára először maga is azzal az írói fogással élt, hogy feltételezi, mintha valóban lenne a vámpirizmusban valami. Dom Calmet is ezt tette, és miután pap volt, Voltaire őt még élesebben kiszerveztette.

Kétségtelen, Calmet előadásmódja körülményes volt. Csakhogy Calmet-nek, a bencés teológusnak óvatosan kellett eljárnia, mert a demonológiával is szembe kellett néznie. A mi vámpírjaink német rokonainak működését az ördög művének tudták be. Ezek a felmenő rokonok a csámcsogó halottak, olyanok, akiknek a sírjából a sertés csámcsogásához hasonló hangok hallatszanak. A továbbélő halott ugyanis a halotti leplet rájja szét – a hiedelem és a kihantolás során tapasztaltak szerint. És egy 1678-as lipcei értekezés szerint maga a sátán bújjik bele az emberi testbe, és az csámcsog.⁶¹ A helyzet iróniája, hogy már 1660-ban megjelent az a mű, amely a csámcsogást az ördög által keltett illúzióknak nevezte, és azt is fejtegette, hogy pestis idején az ördög hatalma erősödik, viszont azt a hiedelmet, hogy a csámcsogó halott nemsokára magával viszi rokonait és barátait, egyszerűen babonának nevezte, és megvetéssel nyilatkozott a védekező szokásról, amelynek során a tetemet kihantolták, levágnák a fejet, szájába göröngyöt vagy pénzt tesznek.⁶² Aztán az 1725-ös disszertáció már a hiedelmet legyengült emberek kényszerképzeteként jellemezte, és a csámcsogásszerű hangokat kémiai folyamatok eredményeinek tudta be.⁶³ A mi vámpírjaink ezeknek a csámcsogó halottaknak az agresszív kései változatai. Viszont a mi vámpírjainknak megvannak a koraközépkori francia elődei is: a vérszívók. Őket is kihantolták, megsemmisítették, ám az egyház igyekezett közbelépni, és a tetemre bünbocsátó cédulát helyeztek, majd visszatemették.⁶⁴ De erre már nem emlékeztek, a vérszívó (sanguisuga) kifejezést is felváltotta az új, a szlávból jött vámpír. Talán az is magyarázza a nagy nyugati érdeklődést a mi vámpírjaink iránt, mert a boszorkányos múltra nem nagyon akartak emlékeztetni, a vámpírok viszont egzotikus és idegen lények voltak. Ugyanakkor az érdeklődést ébren tartotta az a németországi ideológiai vita is, amely az 1730-as években az animizmus-vitalizmus és a jatromechanika-kemiatria hívei között zajlott. Az előbbieket egyáltalán nem fogadták le a halál utáni testműködést, hiteltelennek tartották a tudósításokat, az utóbbiak pedig azon spekuláltak, hogy a halál utáni testműködést milyen kémiai és fizikai folyamatok biztosítják.⁶⁵ S e keleti lények nyugati kultusza erősítette a nyugati fölénytudatot. A wernigerodei főiskola tanára például úgy nyilatkozott, hogy a mi vérszívóinknak „a történelemben, és még inkább az itteniben, valamint a többi evangélikus tartományban semmi nyomát sem” lelte, legfeljebb a korábbi idők csámcsogó halottai emlékeztették rájuk. (Úgy látszik, nem ismerte az 1720–30-as évek idevágó irodalmát.) De abban mélyen igaza lehetett, hogy „a babonás ember nagyon fél a kísértetektől, és

mégis szívesen hal róluk. Még a föld legmélyebb üregeiben is kutakodik utánuk.”⁶⁶

Erdekes, hogy a bécsi udvar viszonylag későn lépett fel. Ehhez a fellépéshez kívülről, Hollandiából jött tekintélyre volt szükség, Gerard van Swietenre. Szava nyomott a latban, nemcsak Mária Terézia háziornosa volt, hanem egyik legjelentősebb tanácsadója volt, átszervezte a birodalom egészségügyét, ő állította fel a nagyszombati egyetem orvosi karát, beleszólt a cenzúra irányításába, a szociális ügyek szabályozásában is döntő szerepet játszott. 1755-ben a vámpirokról írt egy francia értekezést, amely bár 1756-ban olaszul megjelent, németül csak 1768-ban látott napvilágot – a Monarchia határain kívül, Augsburgban – egy kísértetűző értekezés függelékeként.⁶⁷ Az is jellemző, hogy az előszó szerzője szerint „ezen rossz” – mármint a vámpirizmus – „kezdetének az alapja kétségkívül a görög szkizmatikus együgyűség, amely azt hiszi, hogy ördög a lélek helyett az emberi testet is megszállhatja”.⁶⁸ Márpedig Van Swieten éppen – a katolikus – morvaországi esetek kivizsgálásának eredményeit is összesítve értekezett. Ami pedig az ördög emberi testre is kiterjedő hatalmát illeti, ebben Tirolban is hittek. Amikor II. József elrendelte azt, hogy ott is lássák el számmal a házakat, az egyházpolitikáért méltán neheztelő pap bebeszélte a nagymamáknak, hogy ha megszámozzák a házakat, jön az ördög, és elviszi a gyermekeket, a nagymamák elmondták lányaiknak, ezek pedig férjüket traktálták éjszaka az ágyban a rémtörténetekkel.⁶⁹ Van Swieten augsburgi előszavazója viszont – ahogy felvilágosult nyársolgárhoz illik – a vámpirizmust, a káros jelenséget lehetőleg egyre távolabb, másik világba helyezte, azt érzékeltette, hogy onnan, kívülről jött a járványszerűen terjedő baj. Igaz, maga a szerző is valószínűnek tartotta, hogy szkizmatikus görögök a fő kitalálói.⁷⁰ Kora orvostudományának ismerőjeként Van Swieten azt fejtette ki, hogy a vámpírhit a tudatlanság terméke, az emberi testek viszont bizonyos vegyi folyamatok miatt, bizonyos külső feltételek esetén nem indulnak oszlásnak. A főprobléma államférfiúi szemmel nézve a jelenséget a vámpírpanik okozta embert és közösséget veszélyeztető társadalmi felfordulás. „Sok szegény beteg és nő, akik szülés előtt álltak [tehát megesezt nők, akik törvénytelen gyermeket hoztak volna világra] elmenekülnek és inkább útszélén halnak meg. Mégis vigasztalja őket az, hogy haláluk után ilyen szegyen [mint a kihantolás és hullagyalázás] nem esik meg velük. Azok az emberek, akiket elfog a félelem, készek házukat és udvarukat egy másik helyért elhagyni. Egy szóval: minden felfordul.” Van Swieten a vámpírhit megcáfolását a Biblia tanúságának megidézésével kezdte, miszerint Isten vagy közvetlenül a maga akaratával, vagy pedig az angyalok, próféták, apostolok révén érezteti hatását. Lehetséges a csoda, de lehetséges a sátán, „a gonosz szellem” hatása is, az, hogy hatalmába kerítheti az embert. Jézust is megkísértette a pusztában. És azt sem felejtette el megemlíteni, hogy a vámpírkihantoláskor a keresztet is megbecstelenítik, mert elégetik.⁷¹ Ez is hathatott az uralkodónőre. Elfogadta a közügyi és kamarai direktórium azon javaslatát, hogy Van Swieten művét latinul és németül is adják ki, de hiába...⁷²

Az örökös tartományok számára viszont még 1755-ben kiment az uralkodói rendelet a vámpír-kihantolások, az úgynevezett *magia posthuma* ellen, és ebben kifejtették, hogy a bűnös visszaélésben babona és csalás rejlik, ezért büntetés jár érte, és ha valahol kísértet, boszorkányság, kincskeresés esete bukkan fel, vagy valakit megszáll az ördög, az ügyet a közigazgatási hatóságok vizsgálják ki, bevonva egy orvost is.⁷³ Egy év múlva meg is történt. Georg Tallar orvost küldték ki egy bizottság élén a bánsági katonai határőrvidéki esetek kivizsgálására,⁷⁴ hiszen ismerte a népi szokásokat, és úgy beszélt magyarul, románul, latinul, mint az anyanyelvén – fejtegeti jelentésének előszava. Ezt is csak később, 1784-ben tették közzé. És II. József gazdaságsszemlélete is belejátszhatott, mert az előszó hangsúlyozza, hogy amikor Erdélyben, a Bánságban, Horvátországban a Szerémségben karácsony és április 24. között elszabadul az „örület”, évente néhány száz adófizetőt hatalmába kerít; és mint

Tallar jelezte, ez a kincstárt megkárosítja, mert egyik helyről a másikra, egyik tartományból a másikba költöznek, és közben nem fizetik rendesen az adót. Tallar mellőzött minden teológiai okfejtést, kiemelte a papok tudatlanságát, azt, hogy „tévhiteiket és babonáikat hűségesen megosztják közösségükkel”, de emellett azt is jelezte, hogy „más népek értelmes emberei mint az Evangéliumban, úgy hisznek” a vámpírokban. Ami viszont az ittenieket illeti, sem a betelepülő németeket, sem a honi katonákat nem keríti hatalmába a vámpírhit, és ennek oka az, hogy nem börtölnek annyit, mint a románok és a szerbek, ugyanakkor ez utóbbiak jobban étkeznek, egészségesebben, sok csípős paprikát esznek, és ez fertőtleníti, ezért köztük is ritkábban hatalmasodik el a vámpírmánia. Mert ennek az emberi szervezet legyengülése az oka. A románok nemcsak sokat börtölnek, de börtön után mértéktelenül falják a sok húst, ami szintén egészségtelen. Ha pedig azok az emberek, akik rettegnek a vámpíroktól, látnák, hogy a gyógyszerek gyógyítanak, akkor a vámpírhit hamarosan megszűnne, hiszen betegek gyakran kerülnek vámpír hírbe, vagy gyakrabban éppen a vámpír a betegség oka. Csakhogy a pópákhoz fordulnak, akik gyakran még babonásabbak, mint híveik. Ezekről, ha megkérdi az orvos, hol van a szívük, a gyomrukra mutatnak. Gyógymódjaik közül első a ráolvasás, ha nem használ a javasasszony vízbe megolvasztott cinket önt, és megmerevedett fém nyúlványai jelzik a betegségek számát, ezeket aztán különböző főzetekkel kúrálják, és további ráolvasásokkal. Sajnos ezekből egyet sem jegyzett le Tallar, mert pusztá bányászatok tartotta azokat. Azt viszont megemlítette, hogy a beteg fejénél elsütnek egy pisztolyt, méghozzá többször is, aminek eredményeképpen reszkettség fogja el. A mézespálinka nem árt, de annál inkább az, hogy a templomi örökmécesből is isszák az olajat, vagy kivágják a beteg egészséges manduláját, vagy a beteget a kihantolt vámpír vérével kenetik, a vámpírt lefejezik, aztán a fejet újra elássák vagy elégetik. (Havaselvén a falu határába viszik ki a tetemet, a levágott fejnek a szájába követ tesznek, a tetet forró borral öntik le, átszúrják a szívet, és az egészet ott hagyják a madaraknak és a kutyáknak.) A kérdésre, hogy miként ismerik fel a vámpírt, a válasz: a síron kis lyukak láthatók, és aztán főleg a koporsón, amelyeken keresztül ki-bejár a vámpír; ha kiássák őket, véres az orruk és a szájuk; a kiásott test sokkal nagyobb, mint korábban; a tetem bőre szép piros lett; a betegek meggyógyulnak a tetem vérével; fekete, szilaj csődört vezetnek a sírhoz, és ha nem akar átmenni rajta, akkor az eredmény biztos, meglett a vámpír. A kíváncsiság ördöge azonban nem hagyta nyugodni a külső szemlélőt sem. A dévai várparancsnok megkérte Tallart, hogy szerezzen neki a vámpírok gyomrából olyan a füveket, amelyekkel a Sátán táplálja a vámpírokat – a néphiedelem szerint. Nem talált, csak szörnyű bűz csapott fel a keresés nyomán. Nem csoda, a pirosposzsgás alkoholistákat nem egyszer a nép már életében vámpírnak tartotta, és aztán, ha ütött az óra, kihantolta.⁷⁵

És bár Köleséri Sámuel már 1709-ben kellő megdöbbenéssel számolt be az erdélyi kihantolásokról,⁷⁶ miután erdélyi eseteket már nem ecsetel a vámpír-irodalom, Stoker Dracula-regényéig kellett várnunk, hogy Erdély is bekerüljön az európai vámpírológiába. Igaz, Erdély már előkelő helyet foglalt el a 18. századi horror-mesevilágban a hamelni patkányfogó történetével. Ő volt az, aki Hameln városát úgy szabadította meg a patkányoktól, hogy bűvös sípjával a folyóba csalta őket, amelybe belefűltek, csakhogy a város megtagadta az előre kialkudott bért, mire a patkányfogó sípjával a városi gyermekeket bűvölte el, és a föld alá csalta, sokak szerint viszont Erdélyben bukkantak fel, és leszármazottaik az erdélyi szászok. A patkányfogó emlékét nemcsak 16. századi festmény őrzi, szobra ma is a város egyik nevezetessége. A történet valósága és valótlansága vita tárgya volt, úgy vitatkoztak róla, mint arról, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb – írta a hamelni iskola tudós tanára a 17. század derekán több kiadást is megért művében. Mely munkát olyan epigrammával zárt, amelyben mindenkinek megadta a magáét, mert ha a

történet mese, akkor sok tudós férfi felült, ha viszont igaz, az isteni haragra példa, amit a polgároknak soha sem szabad elfelejteni.⁷⁷ Nem is felejtették. A 18. század derekán egy művelt német társaságban a kísértetekről vitatkoztak, és amikor a vélemények megoszlottak, akkor felugrott valaki, állítólag főpap,⁷⁸ aki egyértelműen a kísértetek mellett tette le a voksát, és véleménye nyomtatékosítására felolvasta Calmet művéből az idevágó részt. Ezt a történetet azon babonairtó könyvnek a szerzője örökítette meg, aki Van Swietennek a vámpirizmusát tagadó értekezését közölte. És most Calmet-t is úgy állította be, mint aki maga is hitt a kísértetekben.⁷⁹ A látszat Calmet ellen szól. Az eset leírását követő magyarázatában ugyanis azt hangsúlyozta, hogy a történet nem mese, akkor a patkányfogót kísértetnek vagy gonosz szellemnek lehet tekinteni, aki Isten engedélyével büntette meg a burzsoákat rosszhiszeműségükért, mert lehet olyan „természeti titka” az embernek, amellyel össze tudja terelni a patkányokat és aztán vízbe csalni őket, de csak az ördögi gonoszság veszejthet el annyi ártatlant. Ezek után Calmet egész sor történeti epizódot sorol fel, amelyben a kísértetek fontos szerepet játszottak, majd miután bemutatta „a lélekidézések használatát”, jelzi, hogy a jelenésekben kiderül „a hamis és az illúzió”, a kísértethistóriákat „teljességgel el kell vetni, mert nagyon alkalmasak a népek babonájának és hitvány hiszékenységének fenntartására, ahelyett hogy a népeket nevelné és tanítaná”.⁸⁰

Calmet-t sokféleképpen lehet (félre)olvasni. Bram Stoker is merített Calmet művéből, és így a tudós bencés szerzetes a tudatlanok és perverzek vámpír-mítoszának atyja lett, és részben azért is, mert terjedősen mérlegelte a különböző érveket.⁸¹ De ne keseregjünk, Draculával már egy félig-meddig magyar szadista is világhírt szerzett, hiszen lehet, a havaselvi vajda mamája magyar volt. Egyébként kérdés: hogy a magyarok körében miért nem tört ki a vámpírhit járványa,⁸² és ez talán a – kálvini – reformáció hatásával is magyarázható. Igaz, hogy egyes helyeken a székelyföldi és az alföldi magyarok körében még élt valami az ősi gyakorlatból, mely a halott visszajárását akarta megakadályozni. Ugyanakkor a szlovákoknál fel-feltűnt egy-egy vámpír, és ezért 1707-ben az evangélikusok rózsahegyzi zsinata arra jutott, hogy a bajon imádsággal kell segíteni, mert az egész „az ördög incselkedése”. És valóban megtette, felvilágosodásunk nagyszerű alakjának, Cházár Andrásnak rozsnyói sírját feltörték, csontjait elégették, nehogy pestist, jégverést hozzon arra vidékre...⁸³ Miután a vámpír-hit görögkeleti román és görögkeleti, valamint katolikus, továbbá néhol evangélikus – ám szláv: cseh, morva, lengyel, szlovák, ukrán közegben jelentkezett, ezért a szláv interetnikus kommunikációval is kapcsolatba hozzák. A reformátusok viszont már korábban is úgy léptek fel a babonák (többek között román néphiedelmek) ellen, hogy az ő babona-felfogásukba a vámpírkodást is beleérthették. Jellemző, a református teológus orvos fia, Köleséri Sámuel a pestis elleni tanácsaiban a lehetséges teológiai érveket megkerülte, de úgy, hogy ha netán támadás érte volna ördög-hívő teológus részéről, elmondhatta volna, hogy mégsem kerülte meg azokat: „A Pestis Isten megharagutt kezének ostora, melynek okait nem annyiban a természetben, mint minnen- magunkban kell keresni.” A védekezés és a gyógyítás módja: fertőtlenítés és gyógyszer. „A babonának, bűvös-bájos kentefitéléseknek, Istent majmzó ördögnek, semmit nem kell hinni. Csak a nyavalyából származott képzéseknek, álomlátásbéli elrémüléseknek kell tulajdonítani azokat az elhíresedett fabulákat, minéműekkel a haza közlakosi babósgatnak.”⁸⁴ A többségében református Désen viszont 1742-ben annak rendje és módja szerint kiásták egy bába tetemét, „megölték” és elégették. A bába neve után lehet, hogy román volt, de az eljárást elrendelő városi hatóságok mind magyarok.⁸⁵ Kétségtelen, a román hatás, egy olyan városkában, amely többször is megpróbálta megakadályozni a nemesek és a románok betelepülését, utoljára 1742-ben a város határában élő román pásztorok kiűzését rendelte el.⁸⁶ És tették ezt református polgárok. A kivétel erősíti a szabályt?

A boszorkányhit viszont nem kímélte meg egyik nyugati keresztény felekezetet sem. És miután Nyugaton kihunytak a máglyák, a nyugati kereszténység perifériáján Magyarországon és Lengyelországban a 18. század elején több áldozatot követelt a boszorkányüldözés, mint korábban.⁸⁷ Csakhogy a modernizálódó államszervezetben a néphiedelmek és teológiai kényszerképzetek alapján folytatott emberkínzás és emberölés már tűrhetetlen működési zavart jelentett. Meg kellett fegyvelmezni azt, ami a modern jogszemléletben a helyi hatóságok önkényeskedésének minősült, jogi külsőségekkel legitimált lincselésnek.

A 18. század derekán Bécsben is hozzákezdtek a porosz példa követéséhez, a boszorkányüldözés felszámolásához. Gerard van Swieten 1758-ban a boszorkányügyben nyilatkozott a főhatalomnak. Mégis több mint tíz év kellett, amíg – Van Swieten fiának a kifejezésével – „a legfelvilágosultabb uralkodónó”, Mária Terézia a radikális fellépést, a boszorkányüldözés megszüntetését engedélyezte.⁸⁸ Míg a vámpírhit ellen gazdasági és egészségügyi érvek estek latba, a boszorkányüldözés ellen azt kellett hangsúlyozni, hogy Isten és ember ellen való vétkek, emberiesség elleni bűn – mondjuk ma. De jellemző, hogy Van Swieten nem is általában értekezett a boszorkányüldözésről, hanem konkrét esetet elemzett. Előterjesztésében elfogadta azt, hogy a Biblia is elismeri a boszorkányok létét, holott ekkor a református teológusok már ezen is túl voltak. De talán Mária Teréziának csak a Bibliára hivatkozva lehetett érvelni.⁸⁹ És miután Van Swieten megemlítette a legfontosabb bibliai utalásokat, köztük az endori boszorkányt, részletesen leírta, hogy mit jelent a boszorkánynak minősített ember megkínzása. (Mi tagadás, Sztálin a maga módján jól látta: egy ember halála tragédia, sokaké statisztika.) Van Swieten humanitárius tanúságtétele nem maradt pusztába kiáltott szó, de nem hozott azonnali eredményt. Valószínű, hogy az európai vámpír-kultusz is serkentőleg hatott a bécsi birodalmi vezetésre.⁹⁰ Igaz, a boszorkányégetések nem izgatták a nyugati közvéleményt, de a vámpírmánia már annál inkább, és ez kompromittálta a Monarchiát. 1758-ban elrendelték, hogy a mágiát űzők, mármint a boszorkányok és a mérgekkeverők (a mérgezéssel vádolt gyógyítók vagy valóban mérgekkeverők) pereinek vádlottjait Bécsbe kell szállítani. 1764 februárjában Van Swieten büszkén írta magyar orvoskollégájának, Dombi Sándornak: „Örülök, hogy a magyar nemzetnél eltöröltettek azok a hamis mesék a boszorkányokról.”⁹¹ Némileg korai volt az öröm. 1766-ban betiltották a boszorkányüldözést, 1768-ban összeállítják a „Constitutio Criminales Theresianá”-t, amelyet 1770-ben életbe is léptetnek, és ebben megtiltják a kínzást, bevezetik a közmunkatörvényt, és rendeleteket hoznak a kuruzslók ellen, és egyben a cigányokat is megrendszabályozzák.⁹² A bécsi udvari főhatóságoknál a vámpírkihantolás, a boszorkányüldözés felszámolásának vágya és általában a babonakritika erősen összefonódott. Jól érzékelteti ezt az 1766-os boszorkányüldözést betiltó rendelet címe: *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magiae, Sortilegii* (Császári- királyi törvény a babona kiirtásáról és a mágia, jóslás ésszerű bünvádi ítélkezéséről). Minden tévhiedelmet babonának minősítettek. A hajdani írástudóktól származókat is, mint a boszorkánynak az ördöggel kötött szövetségét. Babona az a mágia is, amelynek részeként jelölték meg ráolvasást és a mérgező hatású kotyvalékok készítését is. A babona gyűjtőfogalomná vált. „A hiszékeny meggyőződés a varázslók és boszorkányok létéről az utóbbi időkben mértéktelenné vált, és egészen a babonáig nevedett” – olvasható a 3 §. előtt, mely paragrafusban külön kiemelik, hogy a varázsló- és boszorkányhit alapjait „az ostoba-közönséges csöcselék babonás dolgokra való hajlama vetette meg; az ostobaság és a tudatlanság, mint a balga csodálkozás és a babona szülőanyja vezetett oda, hogy a hamisat az igaztól nem tudja megkülönböztetni”. Ezért „a vihart, a marhák elhullását, a betegségeket stb. az ördögnek és eszközeinek, éspe-

dig a varázslóknak és boszorkányoknak stb. tulajdonítják”. Ezeket a hiedelmeket „nemzedékről nemzedékre adják tovább, a gyermekeket már majdnem a bölcsőben szörnyű történetekkel és mesékkel traktálják, és így ez az örület általánossá vált, egyre erősödik, és az idevágó perek lebonyolítása az igaz jogszabályoktól nagymértékben eltért”. Ez a kitétel akár a központi hatalom önkritikájának is beillik, hiszen nem sokat tett „a babona” ellen, viszont a felelősséget a bíróságokra hárította, és hallgatólagosan az iskoláztatás korlátozottságára, és ezzel az igazságügyi és a tanügyi reform igényét jelezte és legitímálta. És az egyházi hatalom megszilárdításáról, mert a babonák – mint fejtegették – Isten tiszteletét sértik, és ezt minden erővel fenn kell tartani. A rendelet négy osztályba különíti el a mágia gyakorlóit. Első csoportba tartoznak a csalók, akik nyereségvágyból vagy gonoszságból varázslóknak, jósnak, boszorkánynak adják ki magukat, és akár méreggel manipulálnak. Második csoportot az elmebetegek alkotják. Harmadik csoportba tartoznak azok „az istentelenek”, akiknek erőfeszítései hiábavalóknak bizonyulnak. A negyedikbe viszont azok, akik valóban kárt okoznak. A vámpirokról immár szó sem esett, utalás viszont igen. Mert ha valaki szellemet vagy kísértetet lát, vagy úgy érzi, ördög szállta meg, az orvos alaposan vizsgálja meg, és ha nem forog fenn elmebetegség, hanem csalás történt, a csalóra büntetés vár. Az elmebetegeket kórházban kell elhelyezni. Radikális fordulatot jelzett az is, hogy a kínzást betiltották, és amiért korábban halálos ítéletet szabtak ki, azokat ki ügyeket küldjék fel uralkodói döntésre. Ezek után már törvényesen nem végeztek ki senkit boszorkányság vádjával.⁹³ A rendelet hatályát kiterjesztették Magyarországra és Erdélyre is. Az erdélyi kancellária pedig meghagyta a guberniumnak, hogy a rendeletet fordítsák le latinra, és a „maga idejében” illesszék be a büntetőtörvénykönyvbe, de addig is valamennyi törvényhatóság számára irányként szolgáljon.⁹⁴

Közben, nem sokkal – néhány hónappal – ennek előtte Udvarhelyszéken perbe fogták Kádár Mihálynét Geréb Zsuzsannát, aki Zetelakán tevékenykedett: rontással fenyegetőzött, de főleg gyógyított, olykor sikeresebben, mint az orvos. Viszont akadt, akit macska képében gyötört meg, más barna kancán látta, akadt, akinek álmában fogta le a lábát, és természetesen volt olyan, aki gyermeke halálával vádolta. Hiába tett sok jót, a közhiedelem szerint, aki jót tehet, az rosszat is, és ha valami rossz bekövetkezik, már kész a gyanú és a vád, nem is beszélve arról, hogy aki hatalmát érzi, él is vele, ront, és ez valóságos rontás annak számára, aki hisz a rontásban, hisz az önöntés, a rostavetés, a babvetés és egyéb praktikák hatásában. Hiszen ezt olykor visszaigazolja az élet, például az, hogy a zetelaki vádlott olykor eltalálta, merre kószál az elveszettek hitt jószág. Védőügyvédje, amikor védeence nevében szólt, ügyesen ötvözte a felvilágosodás világszemléletét a fehér mágiáéval: „...boszorkánysággal, bűbajos ördögi mesterséggel, természet ellen való dolgokat, és gyógyításokat nem míveltem, mivel ha Istentől adatott tudománnyal, imádsággal sokakat segélttem, szentelt gyertyának füstivel füstöltem, az nem ördögi tudomány és boszorkányság által ment véghez”. Annál is inkább, „minthogy pedig a boszorkányság nem egyéb, hanem ördöggel való oly szövetség, melyek ördög munkálkodásával embernek és baromnak természet ellen árthasson, és természet ellen való dolgokat cselekedhessék, igaz értelme-e lévén azon véteknek, mellyel vádoltatom, teológusok, filozófusok, és juristák értelme szerint kellek” a vádlónak „megmutatni”. A védelem mesterfogása az volt, ahogy a babonát és a boszorkányságot megkülönböztetve a vízpróba ellen érvelt: a „babonaságot a boszorkánysággal nem lehet egyben kavarni, mert babonaság a vízvetés, babonaság a Szent György napi töviseknek kapukban való tétele, babonaság az üres kártyának találásával való jóvendülés, babonaság a méhnek farkaságán való kibocsátása, sok babonaság vagyon még a szimöcsöknek elvesztésében is, és más sok számlálhatatlan dolgokban, melyek csaknem mindenikkel közönségesek, mégis ezekért kit égetnek meg, de nagyobb babonaság az, hogy

a boszorkány úsztatással próbáltassék, mert aki ezt íratta, annak condiscipulusa, aki akár-hogy dált [=dült] a vízben, mint a tollat, úgy vitte a víz, mégis nem volt boszorkány, hanem természet munkája az, hogy akinek nagy a tüdője, le nem megy a vízbe, akinek kicsin, még úszni sem tanul meg, micsoda okosság az, hogy aki az vízben lemegyen, Istennek tetszetes embere, aki le nem megyen, ördög rabja, hasonló mintha ezt ha mondaná: a szenteket soha nyomorúság nem érte, holott a Krisztus is tele volt szorongatásokkal, nemde nem a szentírás szava szerint a jóra, mint a gonoszra egyaránt jó fel a nap, s a fölhő maga harmatját adja, mikor parancsolta meg az Isten és ki tudja, hogy a víz a boszorkányt le ne bocsássa, hát van-e értelme a víznek, hogy megüsmérje, ki boszorkány, ki nem boszorkány, valóságos boszorkányság-e volna, aki azt tenné a vízbe az emberek közül, hogy egyik lemenyen s a másik le ne menyen, ha egyenlő természetűek, és így minden úszót meg kénék égetni, aki úszni nem tud, csak az volna igaz ember, s e szerint az egész falut Zetalokát meg kénék úsztatni, ki megyen le, s ki nem megyen le, egy részét meg kénék égetni, a más részit meg kénék szabadítani”. (Az ártatlanságot ugyanis az bizonyította, hogy a vádlott elsüllyedt a vízben, és ha szerencséje volt, idejében kimentették.)

De hiába érvelt az ügyvéd azzal, hogy a „*judex in obscuris sententiam ferre nequit, et juxta omnium sententiam praestat decem nocentes absolvere quam imum innocentem condemnare*” prologi Titt. 10-o nem lehetvén a bírónak homályos dologban ítéletet tenni, s tanácsosabb lévén tíz ártalmasokot elbocsátani, mint egy ártatlant elveszteni, megtiltván az Isten a hatodik parancsolatban *non occides, nem szabad ölni*”. 1795-ben Kazinczy Ferenc is hiába érvelt védőiratában hasonlóképpen: „*Libertas! sanctum nomen! inquit ille, quod in tantis labiis profanatur! omni carior auro! caro tamen pretio redemta, si vel unius innocentis vita veneas!*”⁹⁵ [Szabadság! mondta ő [talán Rousseau], szent nevezet! melyet oly sok száz profanál! minden aranynál drágább! mégis drága árat fizetünk érte, ha akár egyetlen ártatlan életébe kerülsz!] Halálra ítélték, igaz aztán 2387 napi börtönnel megúsztá. A zetelaki boszorkányt is – miután testén megtalálták a boszorkányjegyet és a vízpróba során a felszínen maradt – halálra ítélték, először máglyára, de aztán enyhítették az ítéletet, lefejezésre, és csak utána írták elő a tetem elégetését. A kivégzés elmaradt, mert a gubernium közbelépett, viszont a szokásos kínzást a vádlott nem kerülhette el.⁹⁶ De ezzel az utolsó esettel nálunk is lezárult a mágia történetének kínzásokkal kísért hivatalos boszorkányüldöző korszaka. Utána még sor került egy-egy boszorkányperre, de halálbüntetést nem szabtak ki.

Egy-egy lincselés, közösségi akció azonban nem maradt el. Bánffy Farkas 1782 novemberében Nagyalulból a paraszti nyugtalanságról a következőket jelezte testvérenek, Györgynek: „Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találtatnék, azt tartom semmi conscienciát nem csinálnának a nemességnek kipurításából, egyébként is felettébb elharapozott közöttök a gonoszság, közelebb Zoványon egy ember feleségének lába kisebesedvén, és vesztésnek magyarázván, egy szegény öreg tótnét, akire gyanakodtak, hogy vesztette volna meg, az asszonynak férje valami atyafiaival együtt Magyarországról titkoson béragadván, ottan Zoványon annyira megsütögették, hogy megholt beléje. A patratorok, amint mondják, félre állottak.”⁹⁷ De ez a gatzett a családban maradt – ahogy mondani szokjuk.

A magyarországi és erdélyi boszorkányüldözés megszűntetésének kronológiája hasonló más periferikus államokéhoz. Bajorországban 1775-ben került sor az utolsó kivégzésre.⁹⁸ Portugáliában 1764-ben kínoztak meg utoljára embert boszorkányság vádjával, 1785-ben utoljára korbácsoltak meg és 1802-ben utoljára ítélték gályarabságra.⁹⁹

Győzött a felvilágosodás? Végül is igen, de nem előzmények nélkül. Ezért lehetett elmondani: „A régi axiomatikus magyarázat, hogy a »felvilágosodás győzött a babona felett,« önmagában mese, üres absztrakció.”¹⁰⁰ A felvilágosodás fényénél viszont a boszorkányüldö-

zés az emberi gonoszság és korlátoltság történetének egyik fejezete. Igaz, a boszorkányüldözés sötét fénykorában – fejtegeti a kérdéskör egyik legkiemelkedőbb szakértője – a bírák „és gyóntatók „nem voltak mindig sötétlelkű kegyetlenkedők és a gyanúsítottak ellenállása vagy a boszorkánypererek kegyetlensége sokukat meggyőzte arról, hogy az elméleti, teológiai és jogi feltételezések helytelenek”. És mivel teológiai és hatalmpolitikai kérdéstről is szó volt, Délkelet-Németországban a boszorkánypereken való részvétel minden uralkodó, fejedelem, nemes, jogász és teológus alapképzéséhez hozzátartozott.

Talán ezért sem véletlen, hogy éppen Bajorországban az 1780-as években kitört az úgynevezett „boszorkányháború”. De ez már csak tollharc volt, igaz, heves. Joseph Weber, tanár és plébános a boszorkányhit alaptalanságáról értekezett, az egészet a csőcselék hiszékenységének tudta be, és keményen bírálta a katolikus szertartásokhoz és szokásokhoz kapcsolódó hiedelmeket, például a szenteltvíz, áldásosztás, a megszentelt kegytárgyak ördögűző hiedelmeket. Weber a boszorkányokat vagy kedély- és elmebetegnek tartotta, vagy szélhámusoknak, akiket nem boszorkánysággért, hanem csalásért kell büntetni. Ha pedig az állatok megbetegszenek, gyógyszerre van szükségük, és nem Lukács-cédulára.¹⁰¹ Mire már jött is a válasz „a boszorkányreformáció” címen, és ebben a boszorkányság már valóságos és igaz egyházi dogma, a szenteltvíz és a megszentelt kegytárgy „az ördögi erőszak elűzésére” szolgáló célszerű eszköz. A tudós pap az ateista és deista felvilágosodás híve, aki éjjelnappal a felvilágosodás-nótát fújja.¹⁰² (Ez a válaszreakció három kiadást ért meg, mert tettzett „a csőcseléknek”, hiszen megerősíti az amulettek, Lukács-cédulák, farkasfogak, Ignác-babok kultuszában, viszont a régi – kegyetlenségre ösztönző – hiedelmek már eltűntek, hisznek ugyan az ördögben, a boszorkányokban, de ezek már nagyrészt vénasszonymesék, legfeljebb betegek kényszerképzeleti.)¹⁰³ De azért az egyik vitairat többek között a kérdéssel állt elő, hol hallotta „a boszorkányreformáció” szerzője azt a bizonyos felvilágosodás-nótát fújni?¹⁰⁴ Egy vidéki plébános Weber felfogását kifejezetten katolikusnak nevezte.¹⁰⁵ Mire újabb válasz: azért is vannak ördöggel szövetkező boszorkányok, a felvilágosodás – mint egy ellenfelvilágosodás-énekből idézte – pestist hoz és háborút, Horia porontyát (Horia's Brut) nemzi¹⁰⁶ – ami arra utal, hogy a szerző is II. József felvilágosult abszolutizmusának tudta be az 1784-es erdélyi Horea vezette parasztfelkelést. És miközben így zajlott a boszorkányháború, megjelent a legnépszerűbb német babonairtó könyv – egymást követően több változatban. És ezek már a szórakoztatás céljával is készültek. Az emberi butaságon való szórakozásra is tanítottak. A legnépszerűbb német babonairtó könyv – egyik változata – a következőket tanácsolja: „A legjobb eszköz egy néma társaságot szóra bírni az, hogy kísértethistóriákkal jövünk elő: ebben biztosan mindenki benn lesz, mindenki kifejezetten félelmetesen adja elő a saját történetét, hogy a megrettent hallgatónak égnek álljon a haja.”¹⁰⁷ Közben a „hortobágyi pásztor” büszkén vallotta: „Gyermekkoromban sokat hallottam a tátosokról, a garabonciás deákokról, a váltott gyerekekről és némely lelkeknek holtok után hazajárásokról. De megvallom, soha se hittem.” Mire tudós beszélgetőtársa meg is jegyezte: „Azok mind költemények, nem kell azokat hinni.”¹⁰⁸

A vámpírtörténetek is eltűntek a szenzációt kereső publicisztika látóköréből – egy időre; a vámpír viszont társadalmi típussá vált, és nemcsak Voltaire londoni és párizsi tőkésai, hanem Tessedik Sámuel, szarvasi lelkipásztor és népművelő gazdag parasztjai, akik „vámpírok és despoták; a tehetősebb és vagyonosabb parasztok mindenkor magok részére húzni keresik a hasznot és a javat, a nehézséget és sanyarúságot pedig a szegényebb lakosokra rázni, vagy legalább véleek csak egyenlőképpen viselni szokták”¹⁰⁹

A keleti kereszténység területén a boszorkányüldözés nem öltött olyan arányokat, mint Nyugaton. Nyugaton boszorkányüldözés előtt valamiféle mágikus egyensúly alakult ki a fekete (rontó) és fehér (gyógyító) mágia között.¹¹⁰ És mintha ez jellemezné a görögkele-

ti világot: a mágia rontó, elhárító és gyógyító technikáinak egymást egyensúlyban tartó kölcsönhatása. A vámpírmánia is ennek a megnyilvánulása. Halottakat üldöztek és nem élöket. A keleti egyház már kezdettől fogva elítélte a mágiát. A gyóntatási tanácsadókban a papnak alaposan ki kellett kérdeznie a gyónót, hogy élt-e rontással vagy folyamodott-e ráolvasóhoz, hisz-e csillagokban, önt-e ólmot. A keleti egyház teológusai nem írtak boszorkánypörölyt. Viszont, ha az uralkodó hatalom erős volt, élt a boszorkányégetéssel, mint hatalmi eszközzel. Oroszországban halál járt az ördöggel való szövetkezésért, Ukrajnában pedig 1720-ban tömeges kivégzésekre került sor.¹¹¹

A román görögkeleti egyház is fellépett a vérszívó halottak – várcolac, strigoi – hiedelme ellen, és tette ezt még az 1650-es évek elején. Erre ösztönözte az erdélyi reformáció. Az erdélyi református egyházi vezetés, amelynek a görögkeleti egyházat is alárendelték, ugyanis azzal próbálta befolyását erősíteni, hogy tiltotta a babonákat. A görögkeleti püspöknek alá kellett írnia az úgynevezett conditiókat, olyan kötelezvényt, amelyben megígérte a román nyelv érvényesítését az egyházi szláv helyett, valamint azt is, hogy tiltja bizonyos egyházi ceremóniákkal összefonódó szokások gyakorlatát, így például azt, hogy tyúkot nyújtanak át a koporsó fölött, ennek az állatnak ugyanis a néphiedelem szerint meg kellett tisztítania az utat a távozó lélek előtt, hogy ne térjen vissza sztrigojként. A reformátusok a babonásnak nevezett szokásokat, hiedelmeket összemosták a görögkeleti vallás egyes elemeivel, mint az ikonok és a szentek tisztelete. És kétségtelen, ezek a hiedelmek kompromittálták az egyházat. Ezért Matei Basarab, havaselvi vajda egyháza tanításait foglaltatta törvénykönyvbe. És ebben külön fejezet fejtegeti azt, hogy lélek nélkül a test nem mozoghat, a test épségben maradása, a vér cseppfolyós állapota csupán ördögi csalárdság, és bár az ördög bújt bele a testbe, igaz, az ördög nem ölt tapintható testet, csak hasonmásként jelenhet meg, ezért nem szabad a strigoi-nak vélt tetemet elégetni, mint azt teszik, hanem papot kell hívni, és megfelelő módon imádkozni.¹¹² Így azt, amit korábban a görögkeleti egyház maga is elítélt, úgy tagadták meg, hogy egyben egyházi szertartással ellensúlyozták, míg a nyugati keresztény egyházak csak egyszerűen tiltották, igaz, a katolikusoknál megmaradtak bizonyos ellenszertartások, mint a házszentelés. A reformátusok egyszerűen csak mágiának és babonának minősítették magát a katolikus vallást is. Később a román püspökök is rövidebbre fogták a strigoi-hit elítélését, mint ahogy azt az 1652-es törvénykönyv tette, de ennek szellemében jártak el. 1785-ben Filaret, rámnici püspök pásztorlevelében is ezt fejtette ki némileg rövidebben, amikor jelezte, hogy egyesek a haláleseteket a sírjukból előjövő prikolicsnak tudják be, ezért kihantolják és elégetik, ami bűn az egyház és az állam előtt is. Ez régi görög eretnokség, az ördög így csapja be a hitükben ingatag keresztényeket, akik még rosszabbak, mint a pogányok, sőt templomba sem járnak, nem tudják, mi a gyónás és az áldozás, a varázslókhöz és ráolvasókhoz fordulnak, ezért fel kell őket hívni a bűnbánatra, különben lesújt az Isten haragja, már az embereket és állatokat pusztító betegségek is „isteni büntetések a bűneinkért”, és ennek elkerülése érdekében gyázmiséket kell tartani, a sírokat, a betegek házait szentelt vízzel megszórni.¹¹³ A biztonság kedvéért azonban a falvak népe inkább a strigoi-ölés bevált módszeréhez folyamodott. Moldvában itt-ott ma is gyakorlat a kihantolás, a vámpírnak a ló sétáltatásával való azonosítása. Igazában a román boszorkányvilágot nem ismerjük. Akik ismerték, azok a strigojt boszorkánynak fordították. Samuil Micu-Klein szótárában: strigoáe = saga, strix és strigóiu = sagus.¹¹⁴ A kor tudását összesítő budai lexikonban: strigóe = strix, striga, saga, maga, venfica, boszorkány; die Hexe, Zauberin; striga és Strigóiu = sagus, magus; bűvösbájos, boszorkány, der Zauberer, Hexenmeister.¹¹⁵ A román nyelvbe a magyar boszorkány szó is bekerült, a ráolvasásokba, a ráolvasók ugyanis kedvelték az idegen szavakat, és busurca, mint ige, annyit jelent, hogy felbőszít.¹¹⁶ És olykor

úgy nekibőszültek, hogy vízpróbának vetették alá a boszorkány-gyanús felebarátot. 1760-ban Mezőrűcsön „mondá a Török Iuga Gligor(na)k miért szöktetnél engemet a vizb(e) hiszem én nem vagyok sztrigoj”.¹¹⁷

A 19. század folyamán az ilyen vízpróbák színtere elsősorban Ukrajna lett. Ugyanakkor nálunk még 1968-ban is tudunk boszorkányellenes önbíráskodásról...¹¹⁸ A vámpírok kihantolása többször is felléptek a hatóságok. 1784-ben II. József éppen a vámpír-babona miatt megtiltotta, hogy azokat, akik fertőző betegségben haltak meg, fedetlen koporsóban temessék el. A péterváradai főhadiparancsnokság ezt meghagyta a karlócai érseknek,¹¹⁹ aki valamennyi magyarországi görögkeleti ortodox egyházi főhatósága volt, és a magyarországi helytartótanács,¹²⁰ valamint az erdélyi gubernium is hasonlóképpen járt el.¹²¹ 1785-ben a cigányok és mások varázslását tiltotta meg az uralkodó büntetés terhe alatt,¹²² de vajon ki vette ezt figyelembe? És ez mondható el arról a rendeletről is, amely megtiltotta azt, hogy a templomokban vihar és eső esetén harangozzanak, azt hívén, hogy a harangzúgással elűzik a viharfelhőket.¹²³ Ráadásul a rendelet érvelése, hogy a harangozáskor a fémek vonzzák a villámot maga is babona, „technikai babona”.¹²⁴

A közigazgatási hatóságok azonban igyekeztek a konfliktust kerülni a falvak népével vagy másképpen fogalmazva: a babonával. 1831-ben – a kolera járvány alkalmával – például hiába hagyta meg a főhatóság az aradi főispánnak, hogy lépjen fel a kihantolások ellen, ez inkább a görögkeleti egyháznak továbbította az utasítást.¹²⁵ Minden földesúri hatósági beavatkozás a parasztok szemében gyanús volt, Magyarország északkeleti megyéiben éppen az adott alkalmat a felkelésre, hogy a hatóságok a kutakat elkezdtek fertőtleníteni, mire a nép azt hitte, hogy az urak meg akarják mérgezni. A kihantolás elleni fellépést a papokra hagyták, hadd üzzék ők az ördögöt.

Csakhogy az ördög Nyugaton sem aludt, két évvel Thomasius halála után 1730-ban Franciaországban majdnem halálra ítélték egy jezsuita atyát, mert boszorkánysággal vádolták, azzal, hogy egy fiatal lányt, aki vallásos rajongásba esett, megbabonázott; ráfúj – írta Voltaire, aki az esetet az emberiség megbecstelenítésének tartotta.¹²⁶ És 1743-ban ugyancsak Franciaországban megégették egy papot.¹²⁷ De aztán már a hatóságok elejét vették a boszorkányégetésnek, ha tudták. A falvak világában el-elszabadult az üldözési szenvedély. Svájcban még 1782-ben is lefejeztek egy boszorkányt, a boszorkányégetés klasszikus földjén.¹²⁸ De az összeurópai felháborodás nem maradt el.¹²⁹ Az 1820–30-as években három francia faluban is „megperzselték”, akit boszorkánynak nyilvánítottak. 1882-ben – máglya hiányában – kályhára ültettek egy szerencsétlen asszonyt rontás miatt. De a tetteseket immár megbüntette a bíróság. Mert immár „világos a választóvonal a kritikai szellem és a naiv tudatlanság között”.¹³⁰ „Ezeknek a késői boszorkányégetéseknek a történetét még nem tárták fel eléggé – írja a kérdéskör egyik mai szakembere –, mert a kortársakat kínosan érintette, és a mai napig nemzeti büszkeségből szívesen elhallgatják”.¹³¹ Viszont annál nagyobb élvezettel vették a híreket a kelet-európai vámpírokról. A párizsi szalonokban lelkesen idéztek szellemeket, 1745-ben a svéd Swedenborgnak megjelent az Úristen, megnyílt számára a természetfölötti világ, a menny és a pokol találkozott, 1757-ben már megtapasztalhatta az utolsó ítéletet a lelkek világában, és ennek előhírnökeként lépett fel, miközben holt nagyságok lelkeivel értekezett. Nem véletlen, hogy Párizsban az 1760-as években az ördögűzés szintén divatját járta.¹³² És még inkább a Mesmer állati magnetizmusa – a szalonokban és a frusztrált tollforatók világában, azokéban, akik ésszel fel nem fogható titokzatos világba vágytak. Ezek „eltemették Voltaire-t és Mesmer köré sereglettek” – írja ennek a világnak egyik legjobb ismerője.¹³³ Anton Franz Mesmer a delejezést, a kézrátételt és a hipnózist kombinálta. Tézise: az állati magnetizmus. Lényege: az életerő, az életadó energia fluidumként járja át a testet (az

emberi és az állati testet), ha megakad, akkor annak oka a betegség. A gyógyítással ezt a keringést kell biztosítani. Ugyanakkor az égitestek mozgása is hat a szervezetre, és élő szervezetek is hatnak egymásra – mágnesként. Mesmer tanai megosztották a tudományos világot. Bécsből távoznia is kellett, mert sarlatánnak tartották. Párizsban több sikert ért el. De miután az ember és a világegyetem harmóniáját hirdette, ezt át lehetett fordítani a politika nyelvére, úgy értelmezni, mint a rendiség tagadását és az egyenlőség legitimálását. Meg is tették azok a marginális elemek, akik szemben álltak a hivatalos világgal; több majdani forradalmár a mesmerizmusból is nyert erőt és elszántságot a lázadáshoz, majd mások likvidálásához.

Ekkortájt Kant összegezte a felvilágosodás babonakritikáját. A babona béklyózza az észet, ezért „a babonától való megszabadulás a felvilágosodás” – írta 1790-ben.¹³⁴ És ezt nem tartotta könnyűnek. 1784-ben derűlátóbb volt, amikor a felvilágosodást úgy határozta meg, mint a helyes célt megvalósító akarat dicséretét: „A felvilágosodás az ember kilépése az önmaga által okozott kiskorúságból. A kiskorúság annak képtelensége, hogy valaki saját eszét más vezetése nélkül használja. Önmaga által okozott ez a kiskorúság akkor, ha oka nem az ész hiányában, hanem az elhatározásban és bátorságban rejlik, hogy más vezetése nélkül éljünk. *Sapere aude!* Legyen bátorságod, hogy saját eszeddel élj! Ez a felvilágosodás jelszava.”¹³⁵ És amikor a vallás helyét a pusztá ész határain belül akarta megjelölni, arra a következtetésre jutott, hogy „az ima, mint belső formális Istentisztelet s ezért kegyelmi eszközként elgondolva babonás kényszerképzet (fétisgyártás); mert pusztán kinyilvánított óhaj olyan Lénnel szemben, kinek nincs szüksége a kívánó belső érzületének kinyilvánítására, ezáltal az ember ezzel nem is tesz semmit, nem teljesíti azokat a kötelezettségeket, amelyek Isten parancsolatai írnak elő, így valójában nem szolgálja Istent.” Márpedig az az érzés, hogy Istennek tetszenek az emberi cselekedetek, csak akkor töltheti az embert, ha lelkében jelen van „az imádság szelleme”.¹³⁶ Az ima – Sík Sándor szerint – „az embernek anyanyelve, az emberiségnek az anyanyelve”.¹³⁷ A babona is, a babonák, amelyek a babonáság rendszerévé vált. Ennek kritikája óhatatlanul rendszerkritika volt, és minden rendszer kritikájává vált. Azé is, amely a felvilágosodás elemeivel próbált építkezni, vagy inkább a felvilágosodás értékeit babonás kifejezésekkel magasztalta: bálványozta.

JEGYZETEK

- 1 Robert Muchembled: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)* Paris, 1978. 98.
- 2 Magyar László András: Előszó. *Mi a magia naturalis? Magia naturalis.* Szerk. Magyar László András. Bp., 2005. 9.
- 3 Marsilio Ficino: *The Book of Life.* Dallas, 1998. 131., 135., 179., 186.
- 4 Brian Easlea: *Which Hunting, Magic and the New Philosophy: An Introduction to Debates of the Scientific Revolution 1450–1750.* Sussex, 1980. 43.
- 5 Sibiu, Arhivele Naționale, A 6–8. 159. Br. J. K. W**r [Bruder Joseph Karl Werner]: *Lieder zum Johannistage, der 5 St. Andreas zu den drey Seeblättern im Orient zu Hermannstadt.*
- 6 Robert Darnton: *The Business of Enlightenment.* Cambridge (Mass.), London. 1979. 7.
- 7 *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers.* XI. Neufchâtel, 1765. 669.
- 8 Georges Perla: *La philosophie de Jaucourt dans l' « Encyclopédie ».* http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/author/auteur_rhr_5110 (2015-01-19)
- 9 Voltaire: *Dictionnaire philosophique.* Paris, Flammarion, 323.
- 10 Voltaire: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations.* 33. http://classiques.uqac.ca/classiques/Voltaire/essai_moeurs_esprit_nations/essai_moeurs.html (2015-01-03)
- 11 Robert Darnton: *George Washington's False Teeth.* New York, 2003. 5.
- 12 Paul Henri Thiry Holbach: *Histoire critique de Jesus Christ ou Analyse raisonnée des Evangiles.* Genève, 1997.

- 13 [Paul Henri Dietrich Holbach:] *Système social*. II. Londres, 1773. 12.
- 14 [Paul-Henri Dietrich Holbach:] *La politique naturelle*. I. Londres, 1773. 274–277.
- 15 Jonathan I. Israel: *Enlightenment Contested*. Oxford, 2006. 357.
- 16 Condorcet: *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. (1793-1794) 153. http://classiques.uqac.ca/classiques/condorcet/esquisse_tableau_progres_hum/esquisse.html (2015-01-24)
- 17 J.-J. Rousseau: *Les Confessions*. I. Paris, Flammarion, 246.
- 18 Discours sur les sciences et les arts. Question proposée par l'Académie : "Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs." Discours qui a remporté le prix de l'Académie de Dijon en l'année 1750. 17. http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.html (2015-01-03)
- 19 Jean-Jacques Rousseau : Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes. 90. http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.html (2015-01-03)
- 20 Jean-Jacques Rousseau: *Du contrat social ou Principes du droit politique*. 45. http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/contrat_social/contrat_social.html (2015-01-03)
- 21 Jean-Jacques Rousseau: *Émile ou de l'éducation*. 111., 237. http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/emile/emile.html (2015-01-03)
- 22 Dieter Harmening: *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin, 1979. 16.
- 23 Plutarco: *Il fato e la superstizione*. Roma, 1993. 93.
- 24 OSZKK, Quart. Hung. 4095/I. Jankovich Miklós tudományos értekezései. 266.
- 25 [Henry Hammond:] *On Superstition*. Oxford, 1645. 5.
- 26 Christopher Hill: *The Century of Revolution 1603–1714*. Edinburgh, 1961. 168.
- 27 Makkai László, Hankiss Elemér: *Anglia az újkor küszöbén*. Bp., 1965. 123.
- 28 Richard Friedenthal: *Luther élete és kora*. Bp., 1973. 356.
- 29 Erich Klingner: *Luther und der deutsche Volksaberglaube*. Berlin, 1912. 39.
- 30 Robert Muchembled: *Une histoire du diable*. Paris, 2000. 154.
- 31 P. G. Maxwell-Stuart: Rational superstition: the writings of Protestant demonologists. *Religion and superstition in Reformation Europe*. Szerk. Helen Parish, William G. Naphy. Manchester, New York, 2002. 170–184.
- 32 Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic*. New York, 1971. 278.
- 33 Thomas: *Religion*, 497–499.
- 34 Easlea: *Witch Hunting*, 243–248.
- 35 Lyndal Roper: *Witch Craze, Terror and Fantasy in Baroque Germany*. New Haven, London, 2004. 222–227.
- 36 Giovanni Battista Porta: *A mágiáról. Magia naturalis*, 78.
- 37 Julio Caro Baroja: *Les sorcières et leur monde*. Paris, 1972. 197–198.
- 38 Stephanus Huszthy: *Jurisprudentia practica*. III. Tyrnavia, 1766. 77.
- 39 Martin Pott: *Aufklärung und Aberglaube*. Tübingen, 1992. 265.
- 40 Christian Thomasius: *Essays on Church, State, and Politics*. Indianapolis, 2007. 224., 253.
- 41 Wolfgang Behring: *Allemagne « mère de tant de sorcières » au coeur des persécutions. Magie et Sorcellerie en Europe du Moyen Age à nos jours*. Szerk. Robert Muchembled. Paris, 1994. 62.
- 42 Roy Porter: *Enlightenment*. London, 2000. 222–223.
- 43 Robert Muchembled: *Magie et Sorcellerie, d'hier et aujourd'hui. Magie et Sorcellerie*, 8.
- 44 Raisa Maria Toivo: *The Witch-craze as Holocaust: the Rise of Persecuting Societies. Witchcraft Historiography*. Szerk. Jonathan Barry, Owen Davies. London, 2007. 100.
- 45 Michel Malherbe: *Hume's Natural History of Religion*. 261. <http://www.humesociety.org/hs/issues/v21n2/malherbe/malherbe-v21n2.pdf> (2015-01-24)
- 46 [John Trenchard:] *The Natural History of Superstition*. Oxford, 1709. 16., 24. <https://archive.org/details/naturalhistoryof00tren> (2015-01-26)
- 47 John Locke: *Political Writings*. Indianapolis, 2003. 172.
- 48 David Hume: *Essays Moral, Political and Literary*. Indianapolis, 1987. 73–77.
- 49 Voltaire: *Dictionnaire philosophique*. (Vampire címszó) http://www.lechasseurabstrait.com/revue/IMG/pdf/Voltaire_-_Dictionnaire_philosophique.pdf (2015-01-24)
- 50 Peter Gay: *The Enlightenment: An Interpretation*. I. New York, London, 1995. 362.
- 51 Voltaire: *Dictionnaire philosophique*. (Resurrection címszó) http://www.lechasseurabstrait.com/revue/IMG/pdf/Voltaire_-_Dictionnaire_philosophique.pdf (2015-01-24)
- 52 Augustin Calmet: *Dissertations sur les apparitions, des esprits et sur les vampires ou les revenants de Hongrie, de Moravie etc*. II. Einsidlen, 1749. 217–221. <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10132534.html> (2015-01-24)
- 53 Klaniczay Gábor: *A civilizáció peremén*. Bp., 1990. 309. Johann Weichard von Valvasor: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. II. Laybach, Nürnberg, 1689. 327–341. http://de.wikisource.org/wiki/Die_Ehre_des_Hertzogthums_Crain_-_Band_

- VI - Von der Istrianer Sprache / Sitten und Gewohnheiten (2015-01-29)
- 54 Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák*. Bp., 1985. 352.
- 55 Magyar László András: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732–1756. *Századok*, 1999. 6. sz. 1245.
- 56 Jean Baptiste Boyer d'Argens: *Lettres juives. IV*. La Haye, 1742. 156–158.
- 57 Copia eines Schreibens aus dem Gradisker District. *Wienerisches Diarium*, 1725. júl. 21. 11–12. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wienerisches_Diarium_-_21._Juli_1725_-_Seite_11.png (2015-01-29)
- 58 Miskolczi Ambrus: „Tiszta forrás” felé... *Közéletések Bartók Béla és a Cantata profana világához*. Bp., 2011.
- 59 Magyar László András: *Bevezetés a kísértetanba*. Bp., 1989. 18.
- 60 d'Argens: *Lettres*, 165., 175.
- 61 Magyar László András: Masticatio Mortuorum. A csámcsogó holtak. *Kharon*, 2002, 1–2. sz. 65.
- 62 Christian Friedrich Garmann: *De miraculis mortuorum*. Lipsia, 1670. 27–28. (Münchener Digitalisierungszentrum)
- 63 Magyar: Masticatio, 66.
- 64 Jean-Claude Schmitt: *Les revenants*. Paris, 1994. 103.
- 65 Magyar Századok.
- 66 Heinrich Carl Schütze: *Vernunft und schriftmäßige Abhandlung der Aberglauben*. Wernigerode, 1757. 62., 69.
- 67 Andreas Ulrich Maier: *Abhandlung des Daseyns der Gespenster*. Augsburg, 1768.
- 68 Gerhard van Swieten: *Vampyrismus*. Augsburg, 1768. 6. <http://www.gutenberg.org/files/30886/30886-h/30886-h.htm> (2015-01-25)
- 69 Ernst Hellmuth: *Kaiser Joseph II*. Prag, 1862. 231.
- 70 Van Swieten: *Vampyrismus*, 7.
- 71 Van Swieten: *Vampyrismus*, 12, 23., 27.
- 72 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. I*. Buda, 1852–56. 725.
- 73 Constantin Franz Florian Anton Cauz: *De Cultibus Magicis Eorumque Perpetuo Ad Ecclesiam Et Republicam Habitu Libri Duo Cum Adiunctis Quibusdam Eo Pertinentibus Ad Iurisprudentiae Legumlatoriae Illustrationem*. Vindobona, 1767. 196., 373–374. (Münchener Digitalisierungszentrum)
- 74 Mézes Ádám: *Visum repertum*. Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat. *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Szerk. Klaniczay Gábor, Pócs Éva. Bp., 2014. 109–154.
- 75 Georg Tallar: *Visum repertum anatomico-chirurgicum*. Wien, Leipzig, 1784. 3., 6., 11., 15–16., 22., 30., 53–56., 54., 69–70., 80., 82.
- 76 Samuelis Köleseri: *Pestis Dacicae*. Cibirium, 1709. 111–120.
- 77 Samuel Erich: *Exodus Hamelensis*. Hannover, 1661. 115–116.: Exodus Hamaliae, puerum si fabula, doctis / Turpiter imposuit fabula dicta viris: / Sin minus, Exemplum gravis est divinitus irae, / Quod cives nunquam dememnisse decet.
- 78 *Allgemeine deutsche Bibliothek, XI*. Berlin, Stettin, 1770. 271. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm> (2015-02-01)
- 79 Maier: *Abhandlung*, 129–133.
- 80 Augustin Calmet: *Dissertations sur les apparitions, des esprits et sur les vampires ou les revenants de Hongrie, de Moravie etc. I*. Einsidlen, 1749. 223., 226., 231., 244. <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10132534.html> (2015-01-24)
- 81 Philippe Martin: Dom Calmet et les vampires. <http://www.academie-stanislas.org/TomeXXII/Martin.pdf> (2015-01-19)
- 82 Balázs Géza: A magyarok vámpirizmusáról. *Folklor, életrend, tudománytörténet*. Szerk. Balázs Géza, Hála József. Bp., 1984. 23–32.
- 83 Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. IV*. Bp., 1940. 88.
- 84 Keres-éri Köleseri Sámuel Erd. Mélt. *Gubernium belső Secretariusának Tanácsadása*. Kolozsvár, 1719.
- 85 Vajna Károly: *Hazai régi büntetések. II*. Bp., 1906. 312–313.
- 86 Szabó T. Attila: *Dés település és lakossága*. Kolozsvár, 1943. 12–13.
- 87 Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, Willem Frijhoff, Robert Muchembled: *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVI–XVIII siècles*. Paris, 1978. 18.; Klaniczay: *A civilizáció peremén*, 269.; Tóth G. Péter: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Bp., Veszprém, 2000; Tóth G. Péter: *A magyar boszorkányság forrásainak katalógusa*. <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanypercek/>
- 88 Klaniczay: *A civilizáció peremén*, 307.
- 89 *Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára*. Szerk. Komáromy Andor. Bp., 1910. 642.
- 90 Klaniczay: *A civilizáció peremén*, 318.
- 91 Roy Porter: *Witchcraft and Magic in Enlightenment. Romantic and Liberal Thought. Witchcraft and Magic: The Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Szerk. Bengt Ankarloo, Stuart Clark. Philadelphia, 1999. 214.
- 92 Cauz: *De Cultibus Magicis*, 196.
- 92 Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848. *Boszorkányság és demonológia az újkori Magyarországon és Erdélyben. Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából. I*. Szerk. Klaniczay Gábor, Pócs Éva. Bp., 2014. 73–74.
- 93 Linzbauer: *Codex, I*. 776–785.
- 94 MOL, B2 Erdélyi Kancellária, általános iratok 1766:494.
- 95 *A magyar jakobinusok iratai. II*. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 349.
- 96 *A magyarországi boszorkányság forrásai. III*. Szerk. Kiss András, Pál-Antal Sándor. Bp., [2002.] 728–748.
- 97 Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.

- 98 Marijke Gijswijt-Hofstra: Witchcraft after Witch-Trials. *Witchcraft and Magic: The Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Szerk. Bengt Ankarloo, Stuart Clark. Philadelphia, 1999. 163.
- 99 Porter: Witchcraft, 214.
- 100 R. Várkonyi Ágnes: Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia*, 1990. 3–4. sz. 384–437.
- 101 Joseph Weber: *Ungrund des Hexen- und Gespensterglaubens, in ökonomischen Lesestunden dargestellt*. Dillingen, 1787. 32. 49–50., 71. (Münchener DigitalisierungsZentrum)
- 102 [Franz Joseph Schmid:] *Ueber die Hexenreformation des Herrn Prof. Weber zu Dillingen*. Augsburg, 1787. 9., 61–62.
- 103 *Was hält mand anderswo von Hexerey*. Stuttgart, Karlsruhe, 1787. 7., 48.
- 104 Johann Michel Sailer: *Ein brüderliches Sendschreiben an den katholischen Weltmann, der die Pièce schrieb Ueber die Hexenreformation*. Dillingen, 1787. 11. (Münchener DigitalisierungsZentrum)
- 105 Friedrich Bauer: *Gedanken eines Landpfarrers über den Ungrund des Hexenglaubens von Prof. Weber und über die Hexenreformation von einem katholischen Weltmann*. München, 1789. 6 <http://goo.gl/FfahTH> (2015-02-03)
- 106 [Franz Joseph Schmid:] *Und der Satz: Teuflische Magie existiert, besteht noch*. Augsburg, 1791. XXII. (Münchener DigitalisierungsZentrum)
- 107 Heinrich Ludwig Fischer, Johann Georg Friedrich Jacobi: *Das Buch von Aberglauben, Mißbrauch, und falschen Wahn*. Oberdeutschland, 1790. 16.
- 108 Jeney György: *Természet-könyve. A hortobágyi pásztor, és a természet-visgáló*. Pest, 1791. 51.
- 109 Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországbán. <http://mek.oszk.hu/04800/04869/html/paraszto0005.html> (2015-02-06)
- 110 Muchembled: *Culture populaire*, 114.
- 111 Guy bechtel: *La sorcière et l'Occident*. Paris, 1997. 705–706.
- 112 *Índreptarea legii*. Bucureşti, 1962. 351–353. <https://archive.org/stream/IndreptareaLegii.PravilaCeaMare1652#page/n349/mode/2up> (2015-01-31)
- 113 Biblioteca Academiei Române, Bucureşti, ms. r. 2100. 110.
- 114 Samuelis Klein: *Dictionarium valachico-latinum*. Szerk. Gáldi László. Bp., 1944. 432.
- 115 *Lesicon roma'nescu-la'tinescu-ungurescu-nemtescu*. Buda. 1825. 673.
- 116 Noemi Bomher: *Carte descântecelor*. Iaşi, 1999. 128.
- 117 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ.* XII. Szerk. Szabó T. Attila, Kósa Ferenc. Kolozsvár, Bp., 2005. http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_12_04.pdf (2015-02-06)
- 118 Tóth G. Péter: A magyarországi boszorkányság forrásainak katalógusa. <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanypercek/> (2015-01-20)
- 119 Arhiv u Sremskim Karlovcima. MPA 1784:622
- An den Herrn Erzbischof und Metropolitan v. Putnik Exzellenz // Hochwürdigst Hochwohgeböhmer // Da Seine Majestaet Innhalt hohen Hof Kriegsratlichen Rescripts de dato 23ten October abhin anzuordnen geruht haben, der Graeci Ritus Geistlichkeit mit allen Nachdruck einzubinden, daß Sie dem Volcke den herschen=sollenden Aberglauben von den sogenannten Wampiers, oder Aussaugern, welchen die mehreren Todfälle zugeschrieben werden, zu benehmen sich bestens, und sorgfältig angelegen halte, zugleich auch die Kundmachung zu erneuern seye, daß die in ansteckenden Krankheiten Verstorbenen nicht in ofenen Sargen zur Erde bestattet werden sollen. // So gebe ich mir die Ehre Euer Excellenz anmit zu ersuchen diese allerhöchste Anordnung gehörig kund zu machen, und ob dem Befolg zu halten, // Womit in Vollkommenster Hochachtung Beharre // Euer Excellenz // Peterverdein den 6ten November 1784. // In Abwesenheit des Commandierenden Generalen // gehorsamer Diener // Graf von Wartensleben // General Major
- 120 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. III/1*. Buda, 1853. 122.
- 121 Ladislau Gyémánt, Aurel Răduţiu: *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română*. Bucureşti, 1981. 118.
- 122 Linzbauer: *Codex, III/1*. 149.
- 123 Linzbauer: *Codex, III/1*. 288.
- 124 Bausinger: Aufklärung, 350.
- 125 Franciscus Xav. Linzbauer: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. III/4*. Buda, 1861. 316.
- 126 Voltaire: *Mélanges philosophiques*. II. 146. <http://goo.gl/1CEG1R> (2015-01-19)
- 127 Wolfgang Behringer: *Hexen*. München, 2000. 85.
- 128 William Monter: *Poursuites précoces. La sorcellerie en Suisse. Magie et Sorcellerie*, 58.
- 129 Behringer: *Hexen*, 36.
- 130 Marie-Sylvie Dupont-Bouchat: *Le diable apprivoisé. La sorcellerie revisitée. Magie et Sorcellerie au XIXe siècle. Magie et Sorcellerie*, 245–246.
- 131 Behringer: *Hexen*, 84.
- 132 Éloïse Mozzani: *Magie et superstition de la fin de l'ancien Régime à la Restauration*. Paris, 1988. 16–17.
- 133 Robert Darnton: *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*. Cambridge (Mass.), London, 1968. 165.
- 134 Immanuel Kant: *Kritik der Urteilskraft*. Leipzig, 1925. 138.
- 135 Immanuel Kant: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung*. Ld. Immanuel Kant: *Werke in sechs Bänden*. 6. Köln, 1995. 162.
- 136 Immanuel Kant: *Werke in sechs Bänden*. 5. Köln, 1995. 233.
- 137 Egyetemi Könyvtár Kézirattára, A 315 Sik Sándor: *Szentbeszéddek a Miatyánkról*. 6.